

***La casa a la Saphir, temptativa d'explicació
d'un punt obscur del Tirant lo Blanc***

Jean-Marie Barberà
Universitat de Provença

Fiat Lux

Tots els estudiosos saben que el *Tirant lo Blanc* presenta alguns punts obscurs, que poc a poc es van aclarint. Fa ja alguns anys, vint-i-sis exactament, vaig resoldre el problema del dit *famos philozoph lexi*, que s'ha d'entendre com *famós filòsof llatí*¹. Desgraciadament aquest article, titulat en bretó *Oar ur goadeg digenvez*, va quedar prou confidencial i el mèrit de l'explicació ha estat atribuït, de vegades, a un altre per error². Aleshores, en la primera nota d'aquest article, recorde la meua explicació; l'article fou traduït al català, però dita traducció no és sempre exacta. Dit això, avui m'interessaré a un altre punt obscur del *Tirant*, quan l'Emperador grec li diu a Tirant, al capítol 123 de la novel·la:

Anau a **la casa a la Saphir**, hon està la mia cadira del juhí, e man-vos que us asigau allí, hoint a cascú de sos drets, usant de justícia e de misericòrdia.

Hi trobem un passatge no molt clar que deixa el lector, i l'eventual traductor, perplex. Pablo Suárez García, en la seva traducció del *Tirant* a l'asturià, *Tirán el blancu* (2013), escriu, a la nota 497, p. 342:

L'orixinal diz: «a la casa a la Safir», nun conocíu pasaxe escuru difícil d'interpretar. Teniendo en cuenta que'l color azul del zafiru suel asociase al cielu y a la xusticia, ye posible interpretar un enquivocu d'imprenta, pudiendo dicir, quiciabes, l'orixinal «a la casa lo Safir» (Barberà 1997b, nota 16), que

¹ Barberà 1990, 301-312, i *Biblioteca virtual Miguel de Cervantes*: “au chapitre 137, il est question d'un certain philosophe du nom de *Lexi* (aquell famós filòsof *Lexi*), célèbre de surcroît (*famós*), nous affirme Martorell, mais dont nous n'avons conservé aucune trace. Martí de Riquer note que ce que dit cet énigmatique amoureux de la sagesse est attribué à Tite-Live au chapitre 357. Josep Palàcios: 1978-1983 interprète lui aussi *Lexi* comme un nom propre. Or, si nous consultons l'incunable, nous remarquons que la majuscule n'existe pas, et qu'on peut lire *lexi* (aquell famos philosoph *lexi*). Même si l'absence de majuscule n'est pas en soi suffisante, l'idée qu'il ne s'agit pas d'un nom propre mais d'un adjectif s'impose à nous ; mais lequel ? Sous cette forme, il ne signifie rien. Il faut donc admettre une coquille, voire plusieurs. Admettons d'abord qu'il s'agisse bien de Tite-Live, puisque le texte le dit expressément ailleurs et considérons plusieurs phénomènes graphiques et de phonétique catalane: à l'initiale, le *l* simple peut valoir pour *ll* palatal (ainsi, dans le même chapitre, *liberta* pour *lliberta*, *lançada* pour *llançada*, etc.) ; bien que cela soit rare, on peut trouver *e* pour *a*, par confusion de la voyelle atone, ce qui supposerait que c'est le *i* final qui porte l'accent. Nous arrivons ainsi à **llaxí*, qui ne signifie rien encore. Mais si l'on veut bien considérer que le *x*, quand on lui ôte son pied gauche, est près de *t*, surtout dans le texte original, et que le typographe s'est trompé, nous obtenons l'adjectif *llatí*, c'est-à-dire *latin*, ce qu'était effectivement Tite-Live. La traduction française sera donc *ce célèbre philosophe latin*.”

² Així, en la nota 11 del cap. CXXXVII de l'esplèndida edició del *Tirant lo Blanc* de Hauf (2004), podem llegir, a tomb del dit *Lexi*: “P<erera i Parramon> [1995] afirma, massa categòricament, que cal llegir «lletí», d'acord amb una suggerència de Palàcios. Tot i el respecte que em mereix aquesta opinió, no em sembla que calgui introduir aquesta lectura en el text, ja que podria tractar-se d'un error no dels impressors, sinó de lectura del copista o copistes del manuscrit original que tenien els impressors, o, fins i tot, de la mateixa font emprada per l'autor.” Com es pot comprovar fàcilment, tot això és posterior a la publicació del meu article, i aquesta suggerència li la vaig fer jo a Palàcios, escriptor que aprecie molt, poc abans de publicar l'article, amb els arguments que avance en ell. Hauf coneixia dit article, però l'havia oblidat, segons em va dir.

supondria pela nuesa parte un «a la casa'l Zafiru». Pero, según Hauf, *Alasafir* o *Ala Safir* yera cenciellamente'l nome del palaciu d'administración de xusticia (Hauf, 504, nota 4).

I aleshores, seguint la suggestió de Hauf, tradueix per “a la casa Alasafir.”

Podem notar dues coses, jo havia resolt el femení insòlit de (la) Safir pensant que era un error d'impremta, i pensava que la normalitat exigia *lo Safir*. Però, seguint el context, perfectament clar, vaig traduir per “la Chancellerie”³. Però ara m'adone que hi ha una possibilitat que el femení *la* (*Saphir*) no sigui un error, si ací *Saphir* no és la pedra preciosa. Sembla que és el que pensa Hauf, proposant la lectura *Alasafir* o *Ala Safir*, amb la qual l'article desapareix com a tal, evitant així el problema sintàctic que em va cridar l'atenció, però sense dir a quin(s) mot(s) grecs pot(-den) correspondre *Alasafir* o *Ala Safir*.

Aleshores, em sembla útil canviar la perspectiva i partir del grec i no del català. La idea és que quan algú no domina un idioma estranger, i és, segons el terme emprat en aquest cas pels antics grecs, un bàrbar (el que, quan parla grec, sembla tartamudejar), té l'orella feta a la seva llengua materna, i el cervell també, i té una tendència natural a apropar la paraula estranya, que li és com unes farinetes de civada, al que coneix, i fins i tot el pot fer al seu mateix idioma, si li diuen alguna cosa que no entén⁴. Així, en les cròniques medievals trobem *Ostalic* (o variants del mateix tipus, per Àustria), a partir de l'alemany *Österreich*⁵, per falsa etimologia, o etimologia popular, ja que per un català *Hostalric*, sí que té sentit; per a ell és una vila i municipi que coneix, d'etimologia evident. Els exemples es podrien multiplicar, inclús a partir del mateix *Tirant*, i bé ho saben els que han passat mitja vida o vida sencera intentant aclarir molts noms propis, geogràfics o de persones, de la nostra novel·la. Això ho dic perquè no hem d'esperar una solució fàcil, si és que la trobem.

El primer pas és veure si podem trobar el(s) tribunal(s) vigent(s) de Constantinoble abans del 1453. I gràcies a Jean-Anselme-Bernard Mortreuil; 1843 en trobem tres: Mortreuil ens parla de l'època de l'emperador de Bizanci, Basili el Macedoni, que va regnar des de 867 fins a 886, després de matar el seu predecessor, Miquel III. Ací veiem l'interès de Basili per la justícia, cosa, segons consta, que no preocupava massa el precedent emperador. Vet ací qui són aquests tres tribunals:

La grande salle, nommée **Chalcès**, qui servait de vestibule au palais et dans laquelle se rendait la justice, menaçait ruine, il [*l'emperador Basile*] la répara et l'embellit. Il institua de plus deux autres tribunaux, l'un dans **le palais Magnaure**, l'autre dans **le cirque**, et souvent il prenait plaisir à assister aux débats judiciaires.

Podem eliminar tot d'una el palau de la Magnaure i el circ, perquè no veig com podríem arribar partint d'ells a quelcom com [kasaalasafir]. Ens queda Chalcès, més

³ TLF “Chancellerie... En France, administration centrale du ministère de la Justice.”

⁴ Ací posaré un cas aclaridor i graciós que ens donava el nostre professor francès de lingüística per a il·lustrar dit fenomen: a principi del segle XX, època en què en les farmàcies es preparaven encara les medicines, un obrer que havia anat a consultar perquè feia algunes nits que no dormia bé, va presentar la recepta que li havia prescrit el metge, que era *une liqueur opiacée*, o siga un licor a base d'opi. Això de *liqueur opiacée* només ho havia sentit dir pel metge i el farmacèutic, perquè ell no sabia llegir. Li va anar tan bé que, una vegada acabat aquest licor opiaci, en va voler més i tornà a la farmàcia, però ara sense recepta, i va demanar *de la liqueur à pioncer*, o siga licor per a dormir (*pioncer* és un verb argòtic francès per a dir *dormir*). Home del poble, bàrbar en la seua pròpia llengua, havia sentit *opiacée*, paraula culta que no podia entendre, com *à pioncer*, que això sí que ho podia comprendre.

⁵ Literalment *Regne de l'Est*, que hom no va entendre.

interessant perquè comença per *Cha*, una mena de [ka] per a un bàrbar, amb el qual també comença [kasaalasafir]. Efectivament, el dígram *ch* transcriu comunament la khi (χ, X) de l'alfabet grec (per exemple, en francès en les paraules *choléra*, *chœur*, de valor [k]). *Chalcès*, també s'escriu *Chalcé*, que sembla més encertat, perquè la *é* final és una vocal tancada, prop d'una [i], a semblança de la *y* polonesa, entre [é] i [i]. Cal també mirar, si el grec diu exactament això. La Viquipèdia, quan és seriosa, pot ser molt útil, i aquest és el cas. Així, podem passar de l'article *Chalkè* francès al grec *Χαλκή πόλη*, el qual en transcripció dona *Chalkí pýli*, o siga, traduït, *porta Chalké*. Veiem de seguida que la denominació grega és més completa, ja que afegeix *pýli* (*porta*).

Si tot va bé, hem d'arribar de *Chalkí pýli* a [kasaalasafir], si és realment això el que correspon al que ha pogut sentir el bàrbar, la qual cosa no és segura, com ho veurem.

1. *ca(s#) < [ka] < χa*

Aquí notarem aquest fet català: quan un català sent [ka], és a dir, *ca*, i es tracta d'un edifici, tot d'una, pensa en *casa*⁶. Justament, el *casa* el tenim a (*la*) *casa* (*a la Saphir*). És a dir que hem de suprimir part d'aquesta mena d'hipercorrecció catalana, concretament, el *-sa* final afegit, i de pas, algunes cendres afegides també, per tractar de respectar la sintaxi romànica.

2. *ca (#) l(#) safir < [kalsafir] < χalkí pýli*

Aleshores ens quedem amb *Chalkí pýli* > [kalsafir]

3. *ca l sap(h)ir < [kalsapir] < χalkí pýli*

Però el *Tirant* incunable no diu [safir], diu [sapir] (la *hac* és muda, com passa en català amb *Josep or.* [zuzép] *oc.* [dʒozép], quan el *DCVB* també ens dona la variant esporàdica *Joseph*, semblant al francès *Joseph* [ʒozɛf] i a l'àrab يوسف [júsuuf], però pronunciada sens cap dubte [zuzép] o [dʒozép] en català)⁷. I si l'escrivim amb efa, és probablement perquè pensem, de manera errònia, que es tracta de la pedra preciosa, el que no és, com bé intueix Hauf, quan proposa la lectura *Alasafir* o *Ala Saphir*, tot i passant a efa, almenys en la citació de Suárez García, perquè Hauf (2004) escriu exactament en una nota "*a la Saphir*: que cabria també transcriure *Alasaphir* o *Ala Saphir*, és el nom del palau d'administració de justícia, al qual la repetició de *a la /a la*, proporciona una coloració més aràbiga que no grega (*sapfeiros* = safir)." Veiem que Hauf no s'aparta de la idea que *Saphir* és *saphir*, la pedra preciosa, i no al·ludeix la possibilitat que pugui ser una altra cosa.

I, doncs, ens quedem amb *Chalkí pýli* > [kalsapir]

4. *calcapir < [kalkapir] < χalkí pýli*

La *essa* és per a la *ce* (tipus d'alternància [s]/[c] com *sent* per *cent*; cf. *DCVB* 2. *sent*, grafia ant. de *cent*) del *Chalcé* que trobem en francès, la qual representa la κ (transcrita [k]) del grec. És a dir que aquest [s] procedeix de la κ grega. La grafia *Porte Chalqué*, que podem trobar en francès, indica bé que aquesta *essa/ce* es pronuncia [k]. *Chalkí pýli* > [kalkapir]

5. *calcepir < [kalkepir] < χalkí pýli*

⁶ *DCVB* "Ca, contracció per *casa*."

⁷ Sembla interessant mencionar el cognom judeoconvers *Sapir* o *Saphir*, que troba també el seu origen en el llatí *saphirus*, del grec *σάπφειρος*. En *Sapir* és obvi que tenim la *pe*; en *Saphir*, no és tant obvi, però és més que probable que *ph* sigui només una grafia per a *pe*.

D'altra banda, sabem que en català, ja a l'Edat mitjana, i al *Tirant* podem trobar-ne exemples, hi ha vacil·lació, fora de la tònica, entre *a* i *e*, com ja assenyala a l'article meu precitat del 1990. Del meu mateix cognom, Barberà, d'origen toponímic, *DCVB* diu "escrit també *Barbarà*." Ací en tenim, doncs, un exemple: *Chalkí pýli* > [kalkepir]

6. *calcipir* < [kalkipir] < *chalkí pýli*

I aquesta *e*, que trobem al francès *Chalcé*, representa la *ή* grega, transcrita [é] o [í]: *Chalkí pýli* > [kalkípir]. És molt possible que aquesta *í* grega no fos tan tancada a l'època en què va ser creat el singtama català⁸ que ens interessa, però això no té cap incidència en el meu raonament, pel que tant val *e* com *i*.

Conservar la *pe* de *Saphir*, com hem fet, té sentit, perquè la trobem en *pýli*. Trobem també la *ύ* grega, transcrita [i].

6. *calcipil* < [kalkipil] < *chalkí pýli*

Pel que fa a l'erra final de *Saphir*, és un simple cas de rotacisme [l]/[r], que podem trobar en totes les llengües romàniques, present ja en llatí per [s]>[r], com en *os n.*, *oris* g. (*boca/de la boca*); ací, el que ens interessa és el canvi de *ela* en *erra*. Penseu en l'article *el* del castellà, que en andalus es pronuncia freqüentment i popular [er]. En trobem exemples en català, on *ametlla* ofereix les variants *almetla* i *armela*, en les quals veiem l'alternança *ela/erra* (cf. *DCVB*). I també l'antic *arma* (forma popular⁹) per *ànima* (forma culta).

Un exemple una mica més complicat, perquè el camí explicatiu és més tortuós, és el d'*emprar*, però que val la pena analitzar. El primer sentit que ens dona el *DIEC* és el d'usar, i és, efectivament, el més corrent actualment. En aquest mot, la *erra* és etimològica (d'**imparare* x *imperare*, segons *DCVB*). Però el sentit que en dona el *DCVB*, d'acord amb la seua etimologia, és "Demandar a qualcú que faci una cosa; cast. *pedir, solicitar*", qualificat d'antic, i significats derivats. Però no em sembla clar el passatge al significat modern d'usar, significat que no dona *DCVB*. Aquest ens dona *emprar*, amb sentit d'usar, que no es troba al *DIEC*, que l'ha de considerar com un castellanisme. Em sembla que el significat d'usar del significant EMPLEAR ha passat al significant EMPRAR, sentit com més català, una mica com fa el cranc ermità. Aleshores no es tracta propiament parlant de rotacisme, però, si la meua hipòtesi és justa, aquest fenomen lingüístic ha afavorit dit desplaçament, perquè no estranya a cap català.

Per fi, tampoc no té res d'excepcional la caiguda d'una vocal final en català, i ens trobem aleshores amb: *Chalkí pýli* > [kalkípil], o siga, la porta *Chalké*.

Notem de pas que en grec també *pýli* és femení, cosa que pot justificar l'article *la* en *la saphir*, com un eco del gènere femení de la forma grega.

Arribat a aquest punt, podem afirmar, sense massa por d'errar, que *la casa a la Saphir* correspon, *mutatis mutandi*, al grec *Χαλκή πόλη*, en transcripció *Chalkí pýli*. I en el que trobem al *Tirant*, la separació entre els mots passa entre *sa* i *phir*: *sa|phir*, essent *sa* [<ki] el final de la paraula precedent.

No em sembla aquesta una hipòtesi estrafolària, ja que tots els elements concorden i permet aclarir un detall obscur de la nostra novel·la, fins ara no resolt, i que no pot ser

⁸ Podem pensar que a principi del segle XIV, quan Roger de Flor i els almogàvers van anar a Grècia per ajudar l'emperador Andrònic II Paleòleg contra els turcs, que es va acabar tan malament pel nou cèsar de l'imperi.

⁹ On la *erra* prové de la dissimilació, siga directament de la *ena*, o siga passant per una *ela* obtesa també per dissimilació.

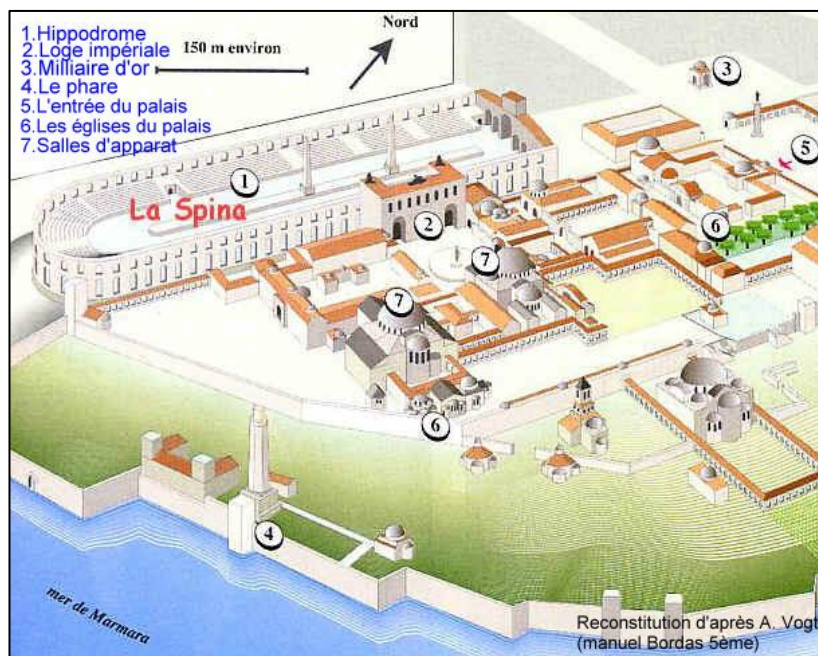
sinó útil a l'hora de traduir. El sentit d'aquest *Chalkí pýli* és exactament *Porta de bronze*, i és així com s'anomenava el propileu del palau de l'emperador grec a Constantinoble, on Tirant va tenir l'honor de seure en la cadira del juí de l'Emperador, històricament, asseverat per Mortreuil quan, com ho hem vist *supra* escriu “dans laquelle se rendait la justice.” Aquest propileu era la porta principal del Gran palau de Constantinoble, el nom del qual li venia probablement de les fulles de bronze del portal. La seua situació exacta no és coneguda amb certesa i varia segons les reconstruccions hipotètiques de dit palau.

Resum:

case e le Sa|phir...

C<h>alcé|pil<e>...

Χαλκή|πόλη (Chalkí pýli = porta Chalké, porta de bronze)

Arribant gairebé al final d'aquest article vull subratllar dos punts. El primer és que en un cas com el de falsa etimologia, l'evolució fonètica, o fonològica, es veu contrariada, com ho hem vist, per fenòmens mentals. Per tant, ens trobem en el resultat final amb elements que no es troben en la paraula o l'expressió originària. Però sí trobem prou concordances entre les dues; ens podem considerar afortunats i gairebé segurs d'haver trobat l'origen del punt obscur, que ha deixat de ser-ho. La segona reflexió és que el sentit literal de *Chalkí pýli*, o siga *Porta de bronze*, s'ha perdut per ignorància, però no la idea que era un tribunal, un lloc on es feia justícia. Aleshores, em sembla molt possible, com vaig fer notar, aquesta idea de justícia la podem trobar en el valor simbòlic que conté el safir, que remet al cel i a la justícia, perquè sembla lògic que l'expressió meta no siga totalment arbitrària.

Breu història de la *Chalkí pýli*, coneguda més breument com la *Chalcé*

Segons Rodolphe Guiland (1961), que cita les *Patria*, la construcció de la *Chalcé* és obra de Constantí I el Gran (323-337). Menciona, també, l'edificació, en el mateix complex d'un Tribunal dels XIX Llits, que aleshores era diferent de la *Chalcé*. Aquesta es tancava també amb una reixa. Prop del Tribunal i de la *Chalcé* es trobaven les

Numera, que servien de presó. La Chalcé va ser destruïda una primera vegada al 532, per un incendi consecutiu als disturbis de Nikà. Guiland assenyala també que la nostra Chalcé es deia també Chalcé del palau, quan es volia distingir d'una altra Chalcé, la Chalcé de l'Hipòdrom. Justinià I el Gran (527-565) tornà a edificar la Chalcé del palau el 538. La seua teulada també estava coberta de teules de bronze daurat, la qual cosa també podria justificar el seu nom, a més de les fulles de bronze de la porta. És possible que el Tribunal dels 19 Llits siga el mateix edifici que el palau de la Magnaure que menciona Mortreuil, però no és cert, perquè en el transcurs del temps, el Gran Palau va conèixer destruccions i reconstruccions que van modificar-ne regularment la geografia. La Magnaure, on Mortreuil ens diu que hi havia un tribunal, era un edifici de cerimònies que constava de tres sales, la del centre era la sala del tron, en la qual l'emperador rebia les ambaixades estrangeres. Pel bàrbar que va interpretar Χαλκή πύλη com la casa a la saphir, aquesta denominació designava el centre de la justícia imperial, cas omés del seu lloc exacte, de la mateixa manera que la paraula *chancellerie* a França assenyala l'administració central del Ministeri de la Justícia (cf. n. 3). No obstant la situació exacta de la Chalcé es va trobar concretament, i no sols per documents escrits, com assenyala Michael Featherstone (2013):

il y a quelque années, la grande entrée du palais ancien, la Chalké, ou Porte de Bronze, au sud-ouest de la basilique Sainte-Sophie, a été trouvée sur le site de l'ancienne prison du ministère ottoman de la Justice. –Exactement là, où Cyril Mango l'avait proposé.

I és molt curiós notar que tenia encara un vincle amb la justícia, tot i que fos otomana. Segons el mateix Featherstone, la sala *Els 19 Llits* o *Triclinos dels 19 llits*, que Guiland anomena el *Tribunal dels 19 Llits*, era la sala de recepció del Gran Palau, on se celebraven els banquets, amb un llit imperial al cap, sobre una estrada amb tres graons i dues línies de nou llits, en els quals l'emperador i els seus convidats dinaven allargats segons la tradició antiga. I davant s'estenia un pati porticat, el Tribunal dels 19 Llits, dominat per una terrassa o balcó (*hēliakon*) des del qual l'emperador feia proclamar solemnement les decisions legislatives. De bell nou, Featherstone subratlla la proximitat de la *Chalcé* i de la *Magnaure*:

Au début du septième siècle les sources racontent que l'empereur Héraclius a restauré la Magnaure, ou Magna Aula, l'ancien siège du Sénat. [...] à côté de la Chalke, les structures de la Magnaure ont été partiellement identifiés par Ernest Mamboury dans les fouilles des années 20, mais on attend toujours un rapport approfondi des fouilles récentes.

Pel que fa a la *Chalké* que, com a porta, feia comunicar el palau amb l'exterior, i que era coronada d'una capella, on hi havia les relíquies, va servir de tribunal, com veiem al *Tirant lo Blanc*, però perdé, a poc a poc, la seua funció de porta principal del recinte palatí, en benefici del *Kathisma*; tot i això, seguint sent, com ja hem dit, el símbol de la justícia bizantina.

Obres citades

- Alcover, A. M. i F. de B. Moll (1962-68). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- ATILF (1971-1994). *TLFi, Trésor de la Langue Française informatisé*. Internet.
- Barberà, J.-M. (1990). “Oar ur goadeg digenvez.” *Afers (fulls de recerca i pensament)* V, 10 (1990): 301-312.
- . (2003). *Tirant le Blanc*. trad. del *Tirant* al francès. Anacharsis.
- Featherstone, M. (2013). *Le Grand Palais de Constantinople: Tradition ou invention?* Université de Lausanne.
- Guilland, R. (1961). “Études sur le Grand Palais de Constantinople. Les Noumera.” *Revue des études byzantines* 19, 1 (1961): 401-418.
- Institut d'Estudis Catalans (1995). *Diccionari de la llengua catalana*. DIEC.
- Martorell, J. (2004). *Tirant lo Blanc*. Albert Hauf ed. València: Tirant lo Blanc.
- . (1978-1983). *Tirant lo Blanc*. J. Palàcios ed. Tercera Branca.
- . (1490). Incunable de les premses de Nicolau Spendler. València.
- Martorell, J. i M. J. Galba (1995). *Tirant lo Blanc*. J. Perera i Parramon ed. Barcelona.
- Mortreuil, J.-A.-B. (1843). *Histoire du droit byzantin, ou du droit romain dans l'Empire d'Orient, depuis la mort de Justinien jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*, vol. 2. Internet Archive.
- Suárez García, P. (2013). *Tirán el blancu*, trad. del *Tirant* a l'asturià. IVITRA.